

KULTURA I CYWILIZACJA W PISMACH ANDRZEJA NIEMOJEWSKIEGO *)

Andrzej Niemojewski (1864—1921) zajmuje szczególne miejsce w historii polskiej myśli społecznej. Był twórcą zdumiewająco wszechstronnym, zarówno ze względu na wielość form ekspresji, jak i rozległość tematyczną swoich prac — pisał rozprawy i eseje naukowe, uprawiał publicystykę społeczno-polityczną oraz różnorodne gatunki literackie, z poezją włącznie. A zajmował się klasyczną problematyką filozoficzną równocześnie z badaniami kulturoznawczymi: erudycję swą wykorzystywał do żmudnych dociekań religioznawczych, zaś temperamentowi politycznemu dawał upust w wieloletniej działalności wydawcy, redaktora i głównego publicysty „Myśli Niepodległej” (1906—1921) w jednej osobie, oraz w aktywnym angażowaniu się w rozmaite akcje polityczne i społeczne burzliwych dla Polski i Europy czasów, w których wypadło mu żyć. Ta ostatnia strona jego życia budzi zresztą najwięcej kontrowersji, choć do powstania wokół dzieł Niemojewskiego swoistej zmowy milczenia, aż do zapomnienia o nim włącznie, przyczyniły się głównie jego prace poświęcone religii i religiom, w których okazał się być myślicielem najbardziej płodnym, a napewno oryginalnym, lecz zawsze bezkompromisowo krytycznym wobec wierzeń i religijnych instytucji. Szczególne miejsce Niemojewskiego w historii polskiej myśli społecznej oznacza zatem również to, iż jest miejscem pustym — w sporej mierze czekającym na szczegółowe opracowanie jego dorobku i włączenie go w powszechny obieg wiedzy o dokonaniach polskiej myśli przełomu XIX i XX wieku.

Nieobecność Niemojewskiego w świadomości dzisiejszej jest paradoksalną niejako konsekwencją jego rozgłosu za życia. Odpowiedzią na krytykę religii, skoncentrowaną na chrześcijańskiej i żydowskiej, dwóch głównych religiach ziem polskich — stały się ataki ad personam, wytwarzanie mu opinii dyletanta i wreszcie konsekwentne przemilczanie wyników jego prac, co stało się metodą wyjątkowo skuteczną i doprowadziło do sytuacji, w której oceny marksistowskich religioznawców, uzna-

* Artykuł ten jest nową, poprawioną wersją pracy pt. „Koncepcja kultury A. Niemojewskiego”, zamieszczoną w „Człowiek i światopogląd”, Nr 5 (154) 1978 r.

jących w Niemojewskim wybitnego, jeśli nie najwybitniejszego religioznawcę polskiego należy wesprzeć o bardziej szczegółową analizę jego poglądów, gruntowne naświetlenie jego wkładu w religioznawstwo światowe by ustalić wreszcie obiektywnie jego rangę, niezależnie od żywionych doń uczuć.

Niemojewski nie pozostawił systematycznego traktatu o kulturze. Nie był bowiem ani jej badaczem, ani też nie poddawał szczegółowej analizie wszystkich składników kultury. Teoria kultury występuje w jego pracach często w sposób pośredni, ukryty w tekstach o innej tematyce. Nie przedstawił Niemojewski w swoich pracach ani definicji „kultury”, ani definicji „cywilizacji”. Pozostawił natomiast wiele wypowiedzi, w których posługuje się bezpośrednio tymi pojęciami.

Kategoria kultury funkcjonuje w pismach A. Niemojewskiego jako kompleks czynników charakterystycznych dla tradycji dorobku narodowego, stanu wiedzy, etyki i treści twórczości artystycznej. Posiada zdolność do konstrukcji ogólnych idei społecznych zawartych w „hasłach kultury” określających złożone „cele kultury”. Treści wypełniające „hasła kultury” określają jej „stan” i zapewniają „postęp kulturalny”. Częste używanie zestawień „kultura człowieka” i „kultura narodu” świadczą o przyjmowaniu w „postępie kulturalnym” założenia, iż nadrzędną wartością jest człowiek i niezawisły naród. Kultura ma wartość integrującą narodową społeczność i tworzy poczucie jedności „haseł”, „celów”, „postępu” i tradycji jej „dziejów”. „Dorobek kulturalny” zależy od treści realizowanych w poszczególnych etapach dziejów, bazuje na dziedzictwie myśli i „warsztatów kultury” oraz dokonującego się postępu ogólnego. Rozumienie „kultury” bliskie jest więc pojmowaniu jej jako świadomie i selektywnie określonego dorobku ludzkości (reprezentowanej przez narody), gromadzonego, stale weryfikowanego, utrwalonego, wzbogacanego i wiodącego do postępu w ciągu dziejów. Warunkiem owego postępu jest poziom rozwoju społeczeństw, grup i jednostek w danej epoce w oparciu o aktualny stan wiedzy, powszechną oświatę, etykę i twórczość artystyczną.

Niemojewski przy zrozumieniu całej złożoności treści kultury narodowej odnosi się do niej w sposób wartościujący tzn. dokonuje opisu koncepcji historycznie ważnych i ważących z równoczesną oceną ich przydatności dla współczesnego mu i przyszłego kształtu kultury polskiej. Jego kontradycyjny umysł pozwolił mu wyróżnić dwie zasadnicze a przeciwstawne tradycje. Pierwsza z nich — do której twórca „Myśli Niepodległej” odnosi się negatywnie wyrosła z doktryn religijnych i zakładała prawdy absolutne, hamujące postęp nauki oraz uniemożliwiała poszukiwanie „prawdy”.

Aprobuje natomiast drugą tradycję w kulturze (polskiej), która przyjmowała metodę relatywistyczną, empiryczną i indukcyjną, polegającą na

stopniowym, pełnym wysiłku pokoleń ludzi dochodzeniu do prawdy. Jest to wyraźne nawiązanie do tradycji Oświecenia i Pozytywizmu, podejmującej próby przebudowy intelektu ludzkiego w sposób racjonalistyczny i wolnomyślny, przełamując tym samym poglądy ultrakonserwatywne poprzez tworzenie i popularyzowanie nowych haseł i idei społecznych.

A. Niemojewski — niekiedy występujący w roli entuzjasty bezkrytycznego — wskazuje na pełną przydatność ogólnych zasad pozytywizmu w kontynuowaniu rozwoju kultury narodu polskiego, zwłaszcza w tworzeniu związków tej ostatniej z postępowaniem nauki i zespalaniem się moralnym i politycznym z procesami oświaty powszechnej.

Problem relacji twórca-odbiorca kultury występuje w próbach sformułowania odpowiedzi na pytanie czy kultura będzie uogólnieniem doświadczeń czy też narzuceniem określonych schematów? Wartościujący stosunek A. Niemojewskiego wobec tradycji narodowej tworzącej obraz kultury wyraża się głównie w myśli, iż kultura nie tylko nie wynika z narzuconych szablonów, ale jest wręcz obowiązkiem tzw. „człowieka kulturalnego” podejmowania walki ze skostniałymi schematami przeszłości kulturowej narodu (tu A. Niemojewski w kwestiach szczegółowych zbliżony jest do tradycji romantycznej). Wzorce i szablony utrudniają a nawet hamują postęp. Jest więc kultura w rozumieniu autora *Listów człowieka szalonego*, świadomym i selektywnym uogólnieniem dorobku ludzkości oraz jego stałym pomnażaniem prowadzącym do rozwoju. Równocześnie wybrane elementy czy ich zestawy pozostają w opozycji do odrzucanych antywartości po to, by stworzyć nowy światopogląd, bowiem, jak pisze Niemojewski:

Żaden lud nie wywalczy sobie większych praw ponad swoje uświadomienie¹.

Zasadniczą rolę przypisuje Niemojewski tak zwanemu „twórcy kultury”. „Twórca kultury” to człowiek, który przekształca istniejące wartości lub tworzy kulturowy wyraz (głównie artystyczny) rozmaitych — niekulturalnych — postaci życia społecznego w ogólności. Autor *Rokity* postuluje, by twórca kultury w praktyce narodowej zdolny był sprostać roli, którą wyznacza mu w narodzie jego szczególna pozycja. Podejmuje z tego powodu cały szereg pełnych pasji polemik w *Listach człowieka szalonego* — powieści, a właściwie sfabularyzowanym zbiorze esejów — na temat stanu współczesnej mu sztuki. Niemojewski rozumiejąc społeczne uwarunkowania sztuki i wyznaczane jej zadania przez odbiorców, do których jest ona adresowana, wysoko ocenia tych twórców, którzy w sposób zgodny z zapotrzebowaniem społecznym kreują swoje credo artystyczne. Ostro występuje przeciw amoralności cyganerii artystycznej, nikłej treści i niedostrzeganiu rzeszy nowych odbiorców. Krytykuje zawężenie pojęcia „odbiorca sztuki” do wąskiego grona inteligencji i nieli-

¹ A. Niemojewski, *Katechizm wolnego myśliciela*. Warszawa 1914, s. 24.

czenie się z pojawieniem się nowego kulturalnego partnera — proletariatu.

Rola twórców polega nie tylko na tworzeniu nowych dzieł, ale także na poszukiwaniu i formułowaniu nowego adresata. O tych obowiązkach pisarz przypomina zarówno samym artystom, jak i całej inteligencji polskiej jako potencjalnemu, świadomemu podmiotowi kultury.

Twórcą kultury może być każdy, kto rozumie swoje miejsce w świecie i kierunek dokonującego się postępu, ale jest także zobligowany do włączenia i akceptowania nowych współpartnerów — odbiorców tej kultury.

A. Niemojewski jako jeden z pierwszych doceniał pojawienie się nowego kulturalnego odbiorcy — czy nawet potencjalnego twórcy — robotnika. Świadczy o tym pozostawiony przez niego jeden z najwspanialszych obrazów literackich o życiu i walce śląskich robotników — z którymi współpracował mieszkając w Sosnowcu. W cyklu *Polonia irredenta* i opowiadaniach *Ludzie rewolucji* wprowadził tak dobrze znany nam dzisiaj temat, w którym zarejestrował nie tylko nabrzmiałe problemy klasy robotniczej (dołączając w przypisach do swych wierszy rzeczowe, oparte o szacunki liczbowe wyjaśnienia o aktualnym stanie warunków społeczno-ekonomicznych), ale też umiał dostrzec w robotniku obywatela, którego bunt musi prowadzić i doprowadzić do przeobrażeń społecznych.

Jego własne obserwacje — chociaż nie systematyczne, uproszczone i owiane duchem moralizatorstwa bardziej niż rzetelnej analizy materialistyczno-historycznej dostarczyły mu przekonania, że:

[...] świat jest największym cynikiem, kiedy deklamuje o różnych kapiaństwach².

Poglądy A. Niemojewskiego na rolę wiedzy warunkującej stan moralności, polityki i ogólnego dobrobytu społecznego wywodzą się z jego sokratejskiego poglądu, iż zło jest następstwem niewiedzy. Zapewnienie całemu narodowi możliwości zdobywania wiedzy, przyczyni się do zmian światopoglądowych, a te z kolei doprowadzą do przemian społecznych i ekonomicznych. Propozycja wprowadzenia „agentów oświaty” może się stać podstawą sensownego programu jedynie w przypadku gdy się uprzednio — jak słusznie stwierdza Niemojewski — należycie zadba o zmianę systemu szkolnictwa, a przede wszystkim zaś uczyni szkołę ogniwem oświaty państwowej. Szkoła polska powinna przyjąć — według niego — za podstawę kształcenia: monizm materialistyczny, ateizm, empiryzm i pogładowość opartą na doświadczeniu rzeczywistości. Zadaniem jej jest wprowadzenie do umysłów treści i metod nowych osiągnięć naukowych (genetyzmu i „ewolucjonizmu”). Koniecznym jest uczenie młodzieży zasad naturalizmu i „tanatyzmu” jako nauki o śmiertelności, a nie odwo-

² A. Niemojewski, Wstęp do: I. Dąbrowski, *Pisma*. Warszawa 1900.

ływanie się do istnienia sił nadprzyrodzonych. Innymi słowy, chodzi o to, by uniknąć rozdwojenia na wiedzę i wiarę w osobowościach uczniów. Taki dualizm szkolny sprzyja niespójności kultury, gdyż z jednej strony propagowane zdobycze naukowe tworzą podstawę do przewyciężenia opóźnień i rozwoju kultury, z drugiej zaś strony istnieje zaprzeczenie tych nowych treści przez doktrynę religijną.

Według koncepcji A. Niemojewskiego rozwój nauki powinien warunkować poziom oświaty, gdyż ideał ludzki wiąże on z dążeniem do prawdy przez wiedzę, do dobra — przez moralność, do piękna — przez sztukę, wyklucza jakiegokolwiek odniesienia teologiczne. Postuluje więc całkowite oddzielenie nauki i oświaty powszechnej od kościoła i jego doktryn.

Oświacie warunkującej stan wiedzy — zgodnie z sokratejską postawą — podporządkowuje A. Niemojewski moralność, która jest nie tylko „sposobem postępowania, ale też — jak słusznie określa — wytworem stosunków społecznych”. Postuluje zatem konieczność zweryfikowania dotychczasowych postaw wynikających z założeń religijnych, obwarowanych kategorią grzechu, na postawy bezwyznaniowe, społecznie uzasadnione i uwarunkowane oraz twórcze w rozwoju kultury.

Zadaniem nauki jest poszukiwanie prawdy oraz weryfikacja, a nawet obalanie wcześniej uznawanych założeń niezgodnych z nowymi wynikami nauk szczegółowych. Naukę bowiem obowiązują (wg A. Niemojewskiego)³ trzy podstawowe kryteria: musi być: 1) wewnętrznie niesprzeczna, 2) zgodna ze źródłami, na których się opiera, 3) zgodna z oczywistością przez siebie uznawaną. A. Niemojewski wyrażał myśl, że jeśli jego własne wyniki naukowe okażą się błędne, to przyszli badacze winni poprawić błąd bez wahania. W zmieniających się odniesieniach autora *Legend* wobec religii nigdy nie ulegał zmianom wyznaczony jej stosunek wobec współczesnej mu kultury. Powodowało to zresztą stałe nań ataki kleru i związanych z nim środowiskiem ugrupowań (głośna sprawa konfiskaty *Legend*, czy skazanie A. Niemojewskiego na rok cytadeli w 1911 roku za sformułowanie w *Objaśnieniach katechizmu*). Złożona sytuacja, w której postawiono redaktora „Myśli Niepodległej” nie sprzyjała racjonalizacji jego stosunku wobec kościoła, a wręcz przeciwnie, skłaniała go do ostrej polemiki w obronie już nie tylko swoich poglądów, ale także swej niezawisłości. Jest to zresztą okres, w którym światopogląd A. Niemojewskiego jest już sformułowany i stabilny. Krytycznie ocenia ówczesny stan kultury polskiej w broszurze poświęconej *Sprawie Legend* pisząc, iż zmagania z cenzurą kościelną i stały jej napór na inteligencję polską są:

[...] zmiennym przyczynkiem do charakterystyki stanu kultury w zaraniu tego bujnego stulecia, w którym gdzie indziej całe narody przeobrażają się w kierunku humanitarnym, wolnościowym i tolerancyjnym [...]

³ Por. A. Niemojewski, *Objaśnienia Katechizmu*. Warszawa 1907.

i dalej gorzko konstatuje:

[...] wolność, humanitarność, tolerancja — ptaki te nie ścielą sobie gniazd między nami ⁴.

Przeciwstawiając dzieje religii dziejom kultury w szkicu z 1906 roku *O Masonerii i Masonach* pisze:

Po głowach ludzkich błąka się dotąd zadomowione mniemanie, iż na gruzach cywilizacji rzymskiej powstała cywilizacja chrześcijańska i że ona rozszerzyła się na dzicz europejską ..., przeciwnie, rzymska cywilizacja przerzuciła się na Europę, potoczyła się ze starą cywilizacją miejscową i z tych dwóch czynników powstała cywilizacja wieków średnich, zaćmiona fanatyzmem chrześcijańskim, gwałtami, wiarą w bliski koniec świata i straszliwy sąd ostateczny ⁵.

Religia nie współtworzy zatem kultury, a wyrasta z niej jako twór samodzielny, który szybko przeistacza się w twór samoistny, a w miarę wzmocnienia swej organizacji i zasięgu wpływów ogranicza postępowy rozwój kultury. Stan taki uwarunkowany jest sprzecznością wiary i wiedzy. Twórca „Myśli Niepodległej” zwrócił uwagę na fakt, iż religia nie dąży do prawdy, lecz wyrasta z dogmatów pozorujących sądy prawdziwe.

Prawda, wolność, „humanitaryzm”, tolerancja — to zasadnicze hasła kultury, które wymienia A. Niemojewski.

Prawda — to dążenie do poznania istotnego stanu rzeczy, które charakteryzuje równocześnie jako cel ludzkości, polegający na naukowej weryfikacji dotychczasowych aksjomatów i tworzeniu nowych.

Wolność — jest rozumiana przez autora *Legend* w dwóch aspektach: 1) jako narodowa niepodległość; 2) jako wolność od wszelkich doktryn (a więc nie tylko religijnych, ale także społecznych i politycznych) krępujących swobodę wszelkiej wypowiedzi intelektualnej. Wolność w tym rozumieniu stwarza równocześnie przesłanki bycia wolnym do twórczego, opartego na naukowych metodach interpretowania i przetwarzania świata. W tej kwestii A. Niemojewski jest z pewnością bliski klasycznym zasadom zarówno heglizmu jak i modernizmu. Tak sformułowana wolność stwarza podstawę do tolerancji, którą A. Niemojewski pojmuje nie tyle jako podstawę do współistnienia różnych religii, ale przede wszystkim jako możliwość swobodnego kształtowania się myśli ludzkiej. Koronnym hasłem kultury w pracach autora *Legend* jest humanitaryzm — ostateczne kryterium wartości kultury. Źródło tego poglądu tkwi nie tylko w tradycjach humanizmu, ale także w subiektywnym przekonaniu A. Niemojewskiego o nadrzędnej wartości człowieka, którą wyraził w prostych słowach, pisząc, iż praktyka stwierdza, że ludzie są lepsi niż głoszone przez nich doktryny. Swoistość Niemojewskiego nie tkwi jednak w jego indywidualistycznych tendencjach programowych. Istotą jego osiągnięć teoretycznych jest podniesienie roli kulturowego podmiotu

⁴ A. Niemojewski, *Sprawa Legend i Objasnienia Katechizmu*. Warszawa 1909.

⁵ A. Niemojewski, *O Masonach i Masonerii*. Warszawa 1914.

zbiorowego. Podmiotem zbiorowym — naturalnym, bo wyrosłym na gruncie przemian dziejowych — jest naród. Indywidualizm i indywidualiści zyskują wartość o tyle, o ile zostaje im ona nadana przez wartości narodowej wspólnoty kulturowej. Podmiotowość zbiorowa nie może być jednak heteronomicznym zbiorem wartości indywidualnych. Wolność, tolerancja, humanizm i prawda wymagają realizacji kolektywnej.

Niemojewski opowiada się wyraźnie za jednolitą kulturą narodową, której nieodzownym warunkiem jest niepodległość.

Tak więc kultura narodowa jest według A. Niemojewskiego najwyższym typem kultury. Pogląd ten ma zarówno walor opisowy, jak i postulatyczny i stanowi propozycję programu dla narodu o wielkiej tradycji lecz bez własnej państwowości.

Kultura narodowa służyć ma zachowaniu jedności narodowej, wiążącej poszczególnych przedstawicieli w jeden zbiorowy podmiot kultury wyrażony przez jednakową tradycję, jednolity język, identyczne hasła i cele kultury. Tymczasem, współcześnie Niemojewskiemu odbywa się ścieranie różnych kultur, a przynajmniej tendencji kulturowych w obrębie jednego społeczeństwa, co nie tylko niepokoi, ale prowokuje A. Niemojewskiego do drastycznych, pełnych przejawów wystąpień ocierających się o nacjonalizm.

Propozycje A. Niemojewskiego wobec charakteru przemian we współczesnym, krytycznie ocenianym przezeń stanie kultury, w sposób zwarty i jednorodny sformułowane w oparciu o założenia Rzymskiego Kongresu Międzynarodowego „Myśli Wolnej” z 1904 roku przedstawione są w „Myśli Niepodległej” w artykule pt.: *Idee kierownicze*. Program ten stwarza przesłanki do odczytania inspirującej funkcji tego pisma, a nawet do traktowania „Myśli Niepodległej” jako hasła „Kultury Niepodległej”. Tym samym działalność naczelnego redaktora można określić jako ideologa proponowanych, a wcześniej przedstawionych treści kultury.

Eugenia Basara-Lipiec

CULTURE AND CIVILIZATION IN ANDRZEJ NIEMOJEWSKI'S WORK

The paper contains an attempt to present the views of Andrzej Niemojewski — the outstanding thinker, publicist and writer on the turn of the 19th century — on the conception of culture and its various — historical, national and related to civilization — conditioning. On the base of an analysis of the work of the creator of „The Sovereign Thought” the author of the paper proves the fact that the category of „culture” functions as a complex of factors characteristic of the national tradition, the of knowledge and the substance of artistic production. Culture appears in a relation (mutually conditioned) to education, learning and morality as well as in a negative one towards religion.

The essence of the above-mentioned conception of culture is evident in the dissociation of cultural tradition, in the opposition between a creator and a recipient of culture etc. Culture possesses some specific characteristics: a capacity to create general social ideas (Niemojewski stresses the importance of „freedom”, „truth”, „humanitarianism”), to define social aims (that of national unity), as well as the ways of the material verification of the cultural level of a society (with the help of „workshops” and „work” itself).

At the end of the paper the author reconstructs (in the form of an outline) Andrzej Niemojewski's views on the situation (contemporary to him and criticized by him) of Polish culture.¹In connexion with it the writer formulates a programme based upon the principles of secularity, scientific rationalism and a selective approach to national history; all this takes place within the framework of the organized universal education of a sovereign nation.

Эугения Басара-Липец

КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ В СОЧИНЕНИЯХ АНДЖЕЯ НЕМОЕВСКОГО

Статья является попыткой представления мнений Анджея Немоевского — выдающегося публициста и писателя перелома XIX/XX вв., относящихся к концепции культуры и её многосторонней историко-цивилизационной обусловленности. На основании анализа работ творца „Мысли Суверенной” автор статьи показывает, что категория „культуры” функционирует на основе комплекса факторов, характерных для традиции народных достижений, состояния знаний и содержания художественного творчества. Культура выступает в отношениях (взаимно обуславливающих друг друга) к просвещению, науке и нравственности, в отношении (отрицательном) к религии.

Сущность анализируемой концепции культуры заключается в расщеплении культурной традиции, в оппозиции творца и потребителя культуры ит. п. Культура обладает характерными свойствами: способностью создавать общественные идеи (Немиевски выдвигает на первый план значение „свободы”, „правды”, „гуманизма”), общественные цели (национального единства). а также способы верификации культурного уровня общества (через „место и условия работы”) и саму „работу”).

В последней части статьи автор приводит в общих чертах мнения А. Немоевского о современном ему, но критически оцениваемом, состоянии польской культуры, согласно которой писатель излагает программу, основанную на принципе светского научного рационализма и селективности, на отношении к истории народа; всё это в пределах организованного всеобщего просвещения независимой нации.